

Podvojeni odnos: Jugoslavenski cionisti i njihova percepcija „njemstva“, Njemačke i njemačkih Židova na početku dvadesetog stoljeća

Već neko vrijeme su istraživači, posebice u Njemačkoj, usredotočeni na Nijemce i Židove u Istočnoj Europi: njihove odnose, njihova zajednička iskustva kao manjina u regiji, kao i na moguće uzajamne mehanizme razlikovanja i razdvajanja.¹ Međutim, nedovoljna pozornost je do sada pridavana njemačkim i židovskim manjinama u jugoistočnoj Europi, ili pitanjima o oblicima koji obuhvaćaju strukture njihovih (ne-)odnosa. Mariana Hausleitner i Carl Bethke su jedini znanstvenici koji su istraživali njemačko-židovsku koegzistenciju i društvenu kohabitaciju u nekoliko regija europskog jugoistoka.² Studija Carla Bethkea (2013) je istovremeno i jedinstvena i fundamentalna za istraživanje hrvatskih područja unutar Habsburške monarhije i Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), koje je uspostavljeno nakon 1918. i preimenovano u Kraljevina Jugoslavija 1929. Bethke je ispitivao odnose između Nijemaca i Židova od kasnog devetnaestog stoljeća do 1945, istražujući važnost njihovog zajedničkog jezika za razvoj mogućeg osjećaja zajedništva, ulogu antisemitizma među etničkim Nijemcima, i također njihovu ulogu u uništavanju hrvatskog židovstva nakon 1941. Njegov znanstveni rad, poput onog sakupljenog i u zborniku radova *Jews and Germans in Eastern Europe: Shared and Comparative Histories*, od velike je važnosti za razumijevanje njemačko-židovske povijesti u Europi.³

Međutim, pristup ove studije toj tematskoj cjelini se razlikuje. Radije nego da istražuje odnose između njemačkih i židovskih manjina u jugoistočnoj Europi prije i nakon propasti Habsburške monarhije, ova studija se usredotočuje na značaj „njemstva“ (*Deutschtum*) za Židove Aškenaze u jugoistočnoj Europi. Što je *Deu-*

¹ Vidjeti članke u zborniku: Tobias Grill (ur.), *Jews and Germans in Eastern Europe: Shared and Comparative Histories* (Berlin/Boston: De Gruyter, 2018). Također: Ines Koeltzsch, *Geteilte Kulturen: Eine Geschichte der tschechisch-deutschen-jüdischen Beziehungen in Prag (1918–1938)* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2012); Hans Hecker i Walter Engel (ur.), *Symbiose und Traditionsbruch: Deutschjüdische Wechselbeziehungen in Ostmittel- und Südosteuropa (19. und 20. Jahrhundert)* (Essen: Klartext, 2003); Hiltrun Glass, *Zerbrochene Nachbarschaft. Das deutsch-jüdische Verhältnis in Rumänien (1918–1938)* (München: Oldenbourg Verlag, 1996); Jürgen Hensel (ur.), *Polen, Deutsche und Juden in Lodz 1820–1939. Eine schwierige Nachbarschaft* (Osnabrück: Fibre, 1999).

² Mariana Hausleitner, *Deutsche und Juden in Bessarabien 1814–1941: Zur Minderheitenpolitik Russlands und Großrumäniens* (München: IKGS-Verlag, 2005); Carl Bethke, *(K)eine gemeinsame Sprache? Aspekte deutsch-jüdischer Beziehungsgeschichte in Slawonien, 1900–1945* (Berlin: LIT-Verlag, 2013).

³ Ovo istraživanje proizašlo je iz okvira mojeg istraživačkog projekta financiranog od strane Njemačke istraživačke zaklade (DFG).

tschtum predstavljao izvan jezgrenih njemačkih i njemačko-austrijskih područja? Kako su ga Židovi Aškenazi u Hrvatskoj i Slavoniji percipirali u razdoblju od kasnog devetnaestog stoljeća do Holokausta?

„Njemstvo“ je za Židove Aškenaze na južnoslavenskim područjima bilo posebice istoznačno s kultivacijom njemačkog jezika i osjećajem privrženosti njemačkoj kulturi. Pored toga, osjećaj bliske povezanosti s njemačkim govornim područjem Srednje Europe obuhvaćao je i druge obiteljske, osobne, profesionalne i političke aspekte, pa je *Deuschtum* bilo sveprisutno emocionalno i intelektualno mjesto referiranja.

Brojna pitanja vezana uz *Deuschtum* na južnoslavenskim područjima zahtijevaju odgovore. Primjerice, koji je bio značaj te privrženosti u svakodnevnom životu, ili za konkretan razvoj i povijest židovskih zajednica na hrvatskim područjima? Pod kojim uvjetima, i kako, su pojedinci i židovske zajednice održavali svoje veze i povezanost s *Deuschtum* u većinski slavenskim područjima? S kakvim su se reakcijama i percepcijama suočavali od strane nežidova? Kako su se relevantnost i značaj „njemstva“ mijenjali tijekom godina, posebice tijekom 1920-ih i 1930-ih? Koju ulogu su igrale političke i kulturne promjene i procesi u njemačkoj Austriji i Njemačkom carstvu? Konačno, kako su jugoslavenski Židovi percipirali njemačke Židove nakon 1933, i kakve odnose i osjećaj zajedničke povezanosti su imali prema njemačkom židovstvu?

Ova pitanja nameću se unutar konteksta perspektive hrvatskih i, nakon 1918, jugoslavenskih cionista. Pri samom kraju devetnaestog stoljeća, ideja židovske nacije već je uživala snažan odjek među Židovima Aškenazima u Hrvatskoj i Slavoniji. Angažirani cionistički rad brojnih muškaraca i žena učinio je cionizam vodećom političkom strujom unutar hrvatskog židovstva.⁴ Nakon Prvog svjetskog rata, a najkasnije tijekom 1920-ih, cionisti su u suštini preuzeli uzde upravljačke moći u židovskim zajednicama, i od tada su određivali rad organizacija i odbora Židova u Jugoslaviji. Prvi hrvatski cionisti već su slijedili cilj ujedinjenja aškenaskih i sefardskih Židova u južnoslavenskim zemljama.⁵ Nakon uspostave prve jugoslavenske države, Aškenazi, koji su živjeli prvenstveno u Hrvatskoj i Slavoniji te sjevernoj Srbiji (Vojvodina), našli su se ujedinjeni u istoj državi sa Sefardima iz Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Srbije i južne Srbije (Makedonija). Iako su se mnogi sefardski Židovi pridružili cionizmu kao političkoj struji, cionistički odbori bili su pod dominacijom i oblikovani od strane aškenaske većine. Unutar sefardskog židovstva, prvenstveno onog u Sarajevu i iz Sarajeva, postojale su

⁴ H.P. Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community* (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1979), 103; Wieland Köbsch, *Die Juden im Vielvölkerstaat Jugoslawien 1918-1941* (Berlin: LIT-Verlag, 2013), 152-153.

⁵ *Izveštaj društva Židova akademičara iz jugoslavenskih zemalja „Bar Giora“ u Beču 1903./1904* (Vienna: 1904).

također inicijative za približavanje aspektima *Deutschtuma*. To je bilo povezano s kulturnim i političkim utjecajem Austro-Ugarske, koji je datirao od vremena njezine okupacije Bosne i Hercegovine 1878. Ipak, susret s *Deutschtum* bio je prvenstveno relevantan za hrvatske aškenaske Židove i njihovo vlastito intelektualno i organizacijsko pozicioniranje. Kao što se može vidjeti niže, oni su bili ti koji su opažali i upotrebljavali „njemstvo“, te njemačke Židove, kao referentne točke, i u smislu paradigme i u smislu antiteze.

Židovski susret i konfrontacija s *Deutschtum*, te njihov vlastiti odnos prema njemačkoj kulturi i jeziku, određivao je više desetljeća rasprave o identitetu i unutar njemačkog i unutar austrijskog židovstva.⁶ Izvan njemačko-austrijskih teritorija, istraživači su često upućivali na češke krunovine u Habsburškoj monarhiji, i kasnije na Čehoslovačku, kada bi nastojali ukazati na bliske povijesne veze između židovstva i „njemstva“.⁷ No veze privrženosti među Aškenazima u hrvatskim zemljama do sada su istraživačima ostale uvelike skrivene. Za razliku od njemačko-židovskih odnosa u Njemačkoj, Austriji i Čehoslovačkoj, gdje su Židovi trebali pregovarati i demonstrirati svoju pripadnost njemačkoj kulturi i jeziku, hrvatski Židovi nisu eksplicitno potvrđivali takvu sponu pripadanja. Ipak, *Deutschtum* je ostao ključni element identiteta. On se očitovao u važnoj ulozi pridavanoj njemačkom jeziku, u prihvaćanju njemačke književnosti i kulture, te u opažanju razvoja i procesa unutar njemačkog govornog svijeta. Bez obzira na to, Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji, a posebice kasnije u Jugoslaviji, nastojali su ne pokazivati eksplicitno te elemente svoga identiteta, i radije su se od njih nastojali distancirati u javnosti. S jedne strane, to se događalo uslijed njihove rastruće samosvijesti kao hrvatskih Židova. S druge strane, bilo je to i pod utjecajem antisemitskog pokreta na ovom području, koji je pokušavao instrumentalizirati *Deutschtum* Židova protiv njih samih i njihove prisutnosti.

Ova studija predstavlja prvi pokušaj istraživanja značenja i važnosti *Deutschtuma* za Židove u južnoslavenskim zemljama. Politički i kulturni razvoji unutar Habsburške monarhije nakon 1918. nisu umanjili osjećaj privrženosti hrvatskih

⁶ Avraham Barkai, „Between *Deutschtum* und *Judentum*: Ideological Controversies inside the Centralverein“, u *In Search of Jewish Community: Jewish Identities in Germany and Austria 1918-1933*, Michael Brenner i Derek J. Penslar (ur.) (Bloomington: Indiana University Press, 1998), 74-91; Marsha L. Rozenblit, „Jewish Ethnicity in a New Nation-State: The Crisis of Identity in the Austrian Republic“, u *In Search of Jewish Community: Jewish Identities in Germany and Austria 1918-1933*, Michael Brenner i Derek J. Penslar (ur.) (Bloomington: Indiana University Press, 1998), 134-153.

⁷ Marek Nekula i Walter Koschmal (ur.), *Juden zwischen Deutschen und Tschechen: Sprachliche und kulturelle Identitäten in Böhmen 1800-1945* (München: R Oldenburg Verlag, 2006). Za kritičku analizu njemačko-židovskih veza u češkim zemljama, pogledati Dimitry Shumsky, *Zweisprachigkeit und binationale Idee: Der Prager Zionismus 1900-1930* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013), 39-49.

Židova *Deutschtumu*. Čak i ako su, u političkom smislu, izražavali vjernost novoproglašenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, osjećaj bliske privrženosti jezgrenim njemačkim područjima nastavio se nesmanjenom snagom tijekom 1920-ih i 1930-ih. Danas je tek kratki pogled na židovske izvore o židovskoj povijesti na ovom području dovoljan da bi se podcrtala ogromna važnost njemačkog jezika u ovome razdoblju. Međutim, Bethke je uspio pokazati da zajednički jezik nije uspio okupiti zajedno njemačku i židovsku manjinu u Hrvatskoj i Slavoniji ili Jugoslaviji, te da su njihovi odnosni svjetovi u najboljem slučaju egzistirali kao paralelni svjetovi. Stoga se sve snažnije nameće pitanje: Kakvu važnost i vrijednost je osjećaj kulturne privrženosti njemačkoj hemisferi imao za hrvatske Židove?

Ova studija na početku raspravlja o ranim vezama između hrvatskih Židova i „njemstva“, te pokušava razjasniti njihove posljedice. Nakon toga slijedi istraživanje stavova, uglavnom hrvatskih cionista, prema *Deutschtumu* u novostvorenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (od 1929. Kraljevini Jugoslaviji). U konačnici, studija istražuje važnost nacionalsocijalizma za promijenjenu percepciju „njemstva“.

Deutschtum do propasti Habsburške monarhije

Edikt o toleranciji Josipa II. 1782./83. omogućio je Židovima naseljavanje u hrvatskim zemljama Habsburške monarhije. Od tada im je bilo dopušteno uključivanje u poslove trgovine, kao i pohađanje škola i sveučilišta. Taj unaprijeđeni pravni status navodio je Židove iz raznih krajeva Habsburške monarhije da se naseljavaju u Hrvatsku i Slavoniju. Uglavnom su dolazili iz Češke i Moravske, a neki i iz Galicije.⁸ Prve zajednice uspostavljene su 1777. u Varaždinu i 1806. u Zagrebu, u kojemu je u to vrijeme živjelo tek devet židovskih obitelji. Međutim, broj židovskih useljenika nastavio se povećavati idućih desetljeća. Veličanstvena i reprezentativna zagrebačka sinagoga posvećena je 1867. Zakon o emancipaciji Židova u Hrvatskoj i Slavoniji usvojen je od strane Hrvatskog sabora, doduše uz određene restrikcije, 1873. Kao rezultat građanske jednakosti koju je ovaj zakon jamčio, židovsko useljavanje u Hrvatsku i Slavoniju je raslo, poglavito u najveće gradove Zagreb i Osijek. Tako je židovska populacija u Hrvatskoj i Slavoniji 1880. iznosila oko 13.400 ljudi, do 1900. povećala se na 20.000, a 1910. brojila je oko 21.200 ljudi.⁹ U Zagrebu i Osijeku Židovi su činili 5,5%, odnosno 8,8%

⁸ Melita Švob, *Židovi u Hrvatskoj*, vol. 1 (Zagreb: Izvori, 2004), 34.

⁹ Wolfditer Bihl, „Die Juden“, u *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, vol. 3/2, Adam Wandruszka i Peter Urbanitsch (ur.) (Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980), 880-948, ovdje 883.

¹⁰ Agneza Szabo, „Židovi i proces modernizacije građanskog društva u Hrvatskoj između 1873. i 1914. godine“, u *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Ognjen Kraus (ur.) (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998), 142-155.

ukupnog stanovništva tih gradova.¹⁰ Ipak, do Prvog svjetskog rata, Židovi nikada nisu činili više od 0,8% ukupnog hrvatskog stanovništva.

Godine 1890. oko 52% hrvatskih Židova izjavljivalo je njemački kao svoj materinji jezik. Godine 1900, 42% naznačilo je njemački kao svoj prvi jezik, a 1910. još uvijek je oko 30% izjavilo njemački kao svoj rodni jezik. Iako službeni popisni podaci pokazuju da je hrvatski počeo zamjenjivati njemački kao prvi jezik, njemački jezik se nastavljao održavati u gotovo svim židovskim obiteljima. On je funkcionirao kao jezik roditelja, djedova i baka te rodbine izvan Hrvatske; kao jezik obrazovanja i trgovine; i jednostavno kao *lingua franca* Habsburške monarhije. Njemački jezik bio je nesumnjivo najvažnija poveznica s njemačkom hemisferom – njemačkom Austrijom i njemačkim carstvom. Osobna i profesionalna korespondencija vodila se na njemačkom, a novine na njemačkom jeziku iz Beča i Berlina imale su znatno čitateljstvo. Aktivno znanje njemačkog jezika održavalo je kanale povezanosti između hrvatskog židovstva i *Deutschtuma*. Čak i onkraj njemačkog jezika, kao najočitije i najizravnije manifestacije povezanosti s *Deutschtum*, ta spona bila je oblikovana i determinirana dodatnim poticajima i razvojjima.

Nakon što je bila dovršena zagrebačka sinagoga, zajednica je trebala svoga rabina. Na ogleđnu propovijed ona je pozvala mladog Hosea Jacobia (1842.-1925.). Rabin Jacobi potekao je iz Jakobshagena u Pruskoj, a odrastao je i studirao u Berlinu, stekavši doktorat na Sveučilištu u Halleu 1865. disertacijom „Uloga žena u judaizmu“.¹¹ Vjerskoj zajednici u Zagrebu svidjele su se njegove propovijedi, te je stoga imenovan glavnim zagrebačkim rabinom, nastupivši na svoju dužnost 14. siječnja 1868.¹² Prilikom 40. godišnjice njegove službe kao rabina 1908, mladi odvjetnik i gorljivi cionist Aleksandar Licht (1884.-1948.) publicirao je obljetnički *Festschrift* slaveći rad rabina Jacobija. On je opisao Jacobijev karakter i rabinsku karijeru, ali posebice njegov doprinos židovskim zajednicama u Hrvatskoj i Zagrebu. *Festschrift*, napisan na njemačkom jeziku, pojavio se u prvom židovskom časopisu u južnoslavenskim zemljama, koji su uređivali i publicirali Aleksandar i njegov brat Hermann Licht. Aleksandar Licht prepoznao je i naglasio Jacobijev jedinstveni značaj za židovski život u Hrvatskoj, primjećujući da se na početku svoje službe u Hrvatskoj 1860-ih susreo sa zajednicama koje nisu imale niti tradiciju niti ikakav tekući rad kao zajednice. Sve te vjerske zajednice bile su vrlo mlade; ništa tu nije bilo usporedivo s velikim, iako često melankoličnim tradicijama njemačkih, čeških, poljskih ili talijanskih zajednica. Malo je bilo tu supstancije pri ruci, sve se moralo stvoriti.¹³

¹¹ Hosea Jacobi, *Ueber die Stellung des Weibes im Judenthum* (Berlin: Sittenfeld, 1865).

¹² Aleksandar Licht, „Dr. Hosea Jacobi: Zu seinem 40-jährigen Rabbinerjubiläum“, *Židovska smotra*, br. 3 (1908), 7-11.

¹³ Ibid., 8.

Četrdesetak godina kasnije, uz Jacobijevu pomoć i predanost, zagrebačka židovska zajednica razvila se u prosperitetnu, aktivnu i dobro organiziranu zajednicu, uzdignuvši se u političko i kulturno središte hrvatskog židovstva. Do 1900. osnovana su brojna židovska udruženja, uključujući dobrotvorna i ženska udruženja, sportske klubove, a postepeno i cionistička udruženja.¹⁴ Jacobi je promovirao židovsku školu, dao je izgraditi novu školsku zgradu, a uspostavio je po prvi put i Talmud Toru školu u Zagrebu. Godine 1883, petnaest godina nakon početka svoje službe kao glavnog rabina, Jacobi je uveo i propovijedi na hrvatskom jeziku – bio je prvi rabin u Hrvatskoj koji je to učinio.¹⁵ Do tada, židovske vjerske službe bile su vođene isključivo na njemačkom jeziku.

Dakle, rabin pruskoga porijekla promovirao je i unapređivao izgradnju i razvoj zagrebačke židovske zajednice, značajno oblikujući njeno postojanje i djelatnost. Njegovo njemačko porijeklo, njemačko osnovno i sveučilišno obrazovanje, kao i njegovo znanje njemačkog kao materinskog jezika, bitno su doprinijeli stvaranju *Deutschtuma* u Hrvatskoj i Slavoniji kao sveprisutne kulturne referentne točke. Jacobijevi suvremenici, posebice generacija mladih cionista okupljenih oko Aleksandra Lichte, bili su itekako svjesni Jacobijevog značaja i njegovog jedinstvenog doprinosa razvoju samosvjesnog židovskog života u Zagrebu i čitavoj Hrvatskoj i Slavoniji. Godine 1898. Jacobi je dao potporu uspostavi *Literarische Zusammenkünfte der jüdischen Jungen* (Književni susreti židovske mladeži), koji su bili prva mjesta okupljanja za učenike i studente zainteresirane za cionizam. Prvenstveni cilj ovih susreta bilo je njegovanje židovske književnosti i znanosti judaizma (*Wissenschaft des Judentums*). Takav razvoj bio je nesumnjivo pod utjecajem intelektualnih strujanja u Berlinu i Beču tijekom 19. stoljeća. Može se pretpostaviti da je stvaranje i razvoj samopouzdanog židovstva u Hrvatskoj i Slavoniji, dobro upoznatog s vlastitom književnošću i poviješću, te u potrazi za postizanjem političke relevantnosti, utjecalo na nastojanje da se slijede egzemplarne njemačke paradigme.

Razvoj hrvatsko-slavonskih zajednica u prosperitetna središta židovskog života pružao je poticaj novoj generaciji rabina imenovanih i pozvanih u Hrvatsku i Slavoniju u kasnom 19. stoljeću. Osim Jacobija u Zagrebu, tu su se nalazili i rabin Hermann E. Kaufmann u Virovitici (1871.-1931.), Gavro Schwarz (1872.-1942.) u Karlovcu, Armand Kaminka (1866.-1950.) u Osijeku, Marcus Ehrenpreis (1861.-1951.) u Đakovu i Ignaz Ernst (?-1916.) u Varaždinu. Oni su u Hrvatsku i Slavoniju dolazili iz različitih krajeva Habsburške monarhije, te su odlučujuće utjecali na židovski život u mjestima svoga služenja, ostavljajući trajni biljeg.

¹⁴ Ivo Goldstein, „Zagrebačka Židovska općina od osnutka do 1941.“, u *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Ognjen Kraus (ur.) (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998), 12-18.

¹⁵ Licht, „Dr. Hosea Jacobi“, 10.

Na primjer, rabin Gavro Schwarz, koji je došao iz Galicije, bio je jedan od prvih koji se posvetio, oko 1900, istraživanju povijesti Židova na ovom području. Svoje nalaze objavio je u brojnim člancima.¹⁶ Pristup usvojen u uspostavljanju i predstavljanju podataka i događaja židovske povijesti ovoga područja bio je inspiriran njemačko-židovskom paradigmatom znanosti judaizma,¹⁷ a istodobno je bio i izraz samopouzdanog stava unutar židovstva Hrvatske i Slavonije. Razvoj i zov za takvim osjećajem židovske samosvjesnosti u Hrvatskoj i Slavoniji je očit, na primjer, prema kraju 19. stoljeća. Do 1906, nije postojala eksplicitno židovska novina ili časopis na ovom području, ali hrvatski Židovi – rabin H. E. Kaufmann je bio istaknuti primjer – koristili su tjednik izdavan u Beču, *Dr. Blochs Österreichische Wochenschrift*, kako bi izvještavali o problemima hrvatskog židovstva ili se suprotstavljali lokalnim antisemitskim tendencijama i strujanjima.¹⁸

Dakle, hrvatski Židovi u početku su koristili izdanja na njemačkom jeziku koja su bila distribuirana širom Habsburške monarhije kako bi izražavali svoje poglede i mišljenja. Od posebnog značenja za hrvatske Židove bio je i tisak na njemačkom jeziku u Hrvatskoj i Slavoniji, koji je uključivao *Agramer Zeitung* (1849.-1912.) i *Die Drau* (1868.-1938.). Obje te novine su 1880-ih i 1890-ih, a *Die Drau* i dugo nakon toga, imale židovske glavne urednike i/ili izdavače.¹⁹ Iako ti tiskani mediji nisu sebe smatrali izričito „židovskima“ ili „predstavnicima židovskih interesa“, oni su pratili razvoje koji su se ticali židovske zajednice sa zanimanjem i naklonošću. Također, to su bile novine koja su jasno prokazivale antisemitske primjedbe izricane od strane hrvatskih političara i novinara u tom razdoblju.²⁰ Novine i časopisi na njemačkom jeziku, te bliska povezanost hrvatskog židovstva s njemačkim jezikom i kulturom, a odatle i s *Deutschtum*, bili su s druge strane meta antisemitskih napada, upravo iz navedenih razloga. Politički

¹⁶ Gavro Schwarz, „Prilozi k povjesti Židova u Hrvatskoj: Tolerancijalna taksa u zagrebačkoj županiji“, u *Vjestnik kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arkiva* (Zagreb: Tisak kraljevske zemaljske tiskare, 1902); Gavro Schwarz, „Prilozi k povjesti Židova u Hrvatskoj: Iz starina zagrebačke općine“, u *Vjestnik kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arkiva* (Zagreb: Tisak kraljevske zemaljske tiskare, 1902).

¹⁷ Znanost judaizma (*Wissenschaft des Judentums*) bila je znanstvena struja unutar njemačkog židovstva koja je nastala početkom 19. stoljeća. Vidi Michael Brenner i Stefan Rohrbacher (ur.), *Wissenschaft vom Judentum: Annäherung nach dem Holocaust* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2000).

¹⁸ Marija Vulesica, „... dieses Pfäfflein erlaubt sich von der Kanzel herab die Bevölkerung unseres ruhigen Städtchens gegen Juden und Serben aufzuregen“. Die Reaktion der kroatischen Juden auf den Antisemitismus“, u *Einspruch und Abwehr: Die Reaktion des europäischen Judentums auf die Entstehung des Antisemitismus (1879-1914)*, Ulrich Wyrwa (ur.) (Frankfurt am Main: Campus, 2010), 230-247.

¹⁹ Marija Vulesica, *Die Formierung des politischen Antisemitismus in den Kronländern Kroatien und Slawonien 1879-1906* (Berlin: Metropol-Verlag, 2012), 44-46.

²⁰ Ibid., 112-117, 159, 230-235, 265-274.

antisemitizam služio je nacionalističkim i klerikalnim krugovima u Hrvatskoj i Slavoniji, između ostaloga, i kao oružje u njihovoj borbi protiv austro-mađarske dominacije. Upravo stoga što su hrvatski Židovi bili blisko povezani s njemačkim jezikom i kulturom, bili su ocrnjivani kao „nacionalni protivnici“, neprijatelji te njemački i mađarski agenti. Ti krugovi optuživali su njihovu „germansko-semitsku kulturu“ da predstavlja prijetnju kršćanstvu i hrvatskoj naciji.²¹

Kao posljedica narastajućeg političkog antisemitizma u kasnom 19. stoljeću, hrvatski Židovi našli su se suočeni s dilemom: s jedne strane, njemački je bio njihov materinji jezik i njihove veze s njemačkim govornim svijetom bile su važna sastavnica njihovih života; s druge strane, bili su pod pritiskom, poglavito antisemita, da se udalje i odvoje od *Deuschuma*. Kako bi naglasili svoju lojalnost Hrvatskoj i hrvatskoj naciji, mnogi Židovi, napose stariji Židovi i Židovke, učinili su posebne napore da nauče hrvatski jezik. Zajednice su pozivale svoje članove da nauče hrvatski, učitelje u židovskim školama se ohrabivalo da upotrebljavaju hrvatski kao jezik podučavanja, a rabini su postepeno počeli davati propovijedi na hrvatskom jeziku.²²

Židovi su također iskazivali svoju blisku privrženost Hrvatskoj i Slavoniji putem društvenih i ekonomskih prinosa koje su pružali rastu i razvoju hrvatskog društva. Oni su bili poduzetnici i trgovci, osnaživali su hrvatske izvozne tržišne grane, osnivali su banke i hotele, širili izdavaštvo, gradili mlinove i pivovare i utemeljili su hrvatsku kemijsku industriju. Židovi su bili izabirani u općinska vijeća i u Hrvatski sabor, postajali su predsjednici trgovačkih komora, gradonačelnici, glavni tužitelji i suci.²³ Ukratko, sve do raspada Habsburške monarhije, Židovi su najvećim svojim dijelom bili dobro integrirani i participirajuća manjina, nastojeći upravljati balansiranjem između *Deuschtum* i hrvatstva.

Međutim, na prijelazu stoljeća, počela je istupati nova generacija hrvatskih Židova. Inspirirana i podržana od strane starije generacije rabina, ta nova generacija imala je snažan afinitet za nastajući cionistički pokret koji je bio aktivan u Baselu i Beču. Godine 1902. udruženje *Jüdische Akademiker aus den südslawischen Ländern Bar Giora* (Židovski sveučilišni studenti iz južnoslavenskih zemalja *Bar Giora*) bilo je osnovano u Beču; mnogi studenti iz Hrvatske i Slavonije, među njima Aleksandar

²¹ Ibid., 86-88.

²² Ibid., 71-73.

²³ Mira Kolar-Dimitrijević, „Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine“, u *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Ognjen Kraus (ur.) (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998), 129-136; Vulesica, *Die Formierung*, 70, 73.

²⁴ O počecima cionističkog pokreta u južnoslavenskim zemljama Habsburške monarhije, vidjeti Cvi Loker, „Začeci i razvoj cionizma u južnoslavenskim krajevima“, u *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Ognjen Kraus (ur.) (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998), 166-178; Ljiljana Dobrovšak, „Prva konferencija zemaljskog udruženja cionista južnoslavenskih krajeva austrougarske monarhije u Brodu na Savi 1909. godine“, *Scrinia Slavonica* 6 (2006): 234-266.

Licht (1884.-1948.) i Lavoslav Shick (1882.-1942.), kao i studenti iz Bosne i Hercegovine, Dalmacije i Srbije, pridružili su se udruženju.²⁴ Glavni cilj organizacije bio je:

[...] buđenje i jačanje židovskih nacionalnih osjećaja među židovskim sveučilišnim studentima sa slavenskoga juga radi kultiviranja hebrejskoga jezika i židovske povijesti, te zbližavanja i ujedinjavanja sefardskih i aškenaskih Židova.²⁵

Nakon svojih studija u Beču oni su se vraćali u svoje matične zemlje i počeli su distribuirati cionističke pamflete i brošure, osnivati udruženja i organizirati sastanke. Za mladu generaciju cionista, okretanje židovskom nacionalizmu bio je odgovor na njihovo pitanje o identitetu. U drugom godišnjem izvještaju *Bar Giore* (1903./1904.), Lavoslav Schick, rođen u Beču, izjavio je da bi hrvatski Židovi trebali izražavati svoju odanost židovskoj nacionalnosti i hrvatskom patriotizmu. Uvjeravao je da oni mogu biti istovremeno i ponosni Židovi i politički Hrvati. Kao cionisti, govorio je, hrvatski bi im bio materinji jezik umjesto njemačkog, dok bi znali i kultivirali hebrejski kao „jezik svojih očeva“.²⁶ U koncepciji i aspiracijama mladih cionista, odanost židovskom nacionalizmu trebala ih je učiniti samosvjesnim i samopouzdanim hrvatskim Židovima kojima više nisu potrebne veze s *Deutschtum* kao platformom za osobni identitet. Međutim, poziv za napuštanjem njemačkog jezika bio je, na početku 20. stoljeća, još uvijek preuranjen. U kolovozu 1904, prva konferencija židovskih studenata iz južnoslavenskih zemalja, inicirana od strane *Ben Giore*, održana je u Osijeku u Slavoniji. Pred otprilike sedamdeset sudionika, izlagači iz Hrvatske i Slavonije, Bosne, Srbije i Bugarske izvještavali su (na njemačkom jeziku) o situaciji s cionizmom u svojim zemljama. Nakon konferencije, cionisti su pozvali židovske stanovnike Osijeka u gradski kasino kako bi ih informirali o cionizmu. Govoreći na njemačkom pred otprilike 250-300 osoba, objašnjavali su im ciljeve cionističkog pokreta, budući da većina u publici nije uopće govorila hrvatski.²⁷ Čak je i Schick, koji će kasnije postati odvjetnik, ali je početkom 20. stoljeća radio kao novinar, još uvijek pisao i objavljivao uglavnom na njemačkom jeziku. Kao dopisnik *Die Welta*, *Jüdisches Volkblatta* i *Agramer Zeitung*a, pisao je članke koji su se bavili hrvatsko-židovskim temama isključivo na njemačkom jeziku.²⁸

Prilika da se sa židovskim temama pozabavi i na hrvatskom jeziku nije se pojavila do 1906, kada su Licht i njegov brat Hermann osnovali prvi cionistički časopis u južnoslavenskim zemljama, *Židovsku smotru*. Ipak, do 1910, časopis

²⁵ Adolf Benau i Oskar Grof, „Mrtvim drugovima“, *Gideon*, 18. lipnja 1922, 176.

²⁶ Lavoslav Schick, „Cijonizam i patriotizam“, *Izveštaj društva Židova*: 8-10.

²⁷ Ibid.

²⁸ Lavoslav Schick napisao je i objavio brojne članke i eseje u različitim njemačkim, austrijskim, mađarskim i hrvatskim/jugoslavenskim časopisima i novinama. Sustavna zbirka njegovih radova još se očekuje.

je izdavan dvojezično, na hrvatskom i njemačkom jeziku, te su, barem tijekom prve dvije godine izlaženja, prevladavali članci na njemačkom jeziku. Urednici su opravdavali tekstove na njemačkom ističući da se određene obavijesti iz južnoslavenskih zemalja objavljuju na njemačkom kako bi ih se moglo razumjeti i izvan tih zemalja.²⁹ Bilo je upitno je li to dovoljno opravdanje za veliki broj reportaža na njemačkom jeziku. Prije je cilj bio doprijeti do Židova u južnoslavenskim zemljama, od kojih je većina u tom trenutku još uvijek posjedovala bolje čitalačko znanje njemačkog nego hrvatskog jezika. Bilo je važno pridobiti ih za cionističku stvar. Slično tome, u prvom izdanju *Židovske smotre*, urednici su napomenuli, pišući njemačkim jezikom, da će se na cioniste gledati sa simpatijama od strane nežidovske javnosti u Hrvatskoj, jer su eksplicitno zagovarali upotrebu hrvatskog jezika. A pošto su sada bili cionisti, više nisu bili Nijemci ili Mađari.³⁰

Pokušaji odmak od *Deutschum* bili su očiti među cionistima na početku 20. stoljeća. Židovska nacionalna svijest i kultiviranje židovske kulture i povijesti bili su sada od najveće brige za hrvatske Židove. Kao materinji i svakodnevni jezik, hrvatski je trebao biti izraz židovskog pripadanja Hrvatskoj i Slavoniji. *Deutschum* je trebalo nadvladati. Prvi izraz toga bila je kontinuirana upotreba hrvatskoga u *Židovskoj smotri*. Nakon 1910. rijetko su članci objavljivani na njemačkom jeziku. Cionisti koji su, prije Prvog svjetskog rata, postavili pitanje svojega identiteta i pripadnosti, reflektirali su o važnosti koju je *Deutschum* još uvijek imao za hrvatske Židove. Odlučan i pozitivan stav prema Hrvatskoj i Slavoniji kao njihovoj domovini, kao i samopouzdana identifikacija sa židovskim nacionalizmom, sada su postepeno djelovali u smjeru raskida njihovih veza s *Deutschum*. Do koje mjere su necionistički Židovi promišljali svoje veze s *Deutschum* ne može se odrediti. Možemo pretpostaviti da ta veza nije bila niti dovođena u pitanje. Uostalom, njemački je bio *lingua franca* Habsburške monarhije te je odnos prema njemačkoj hemisferi i kulturi doista bio sveprisutan. A nakon izbivanja Prvog svjetskog rata u ljeto 1914, hrvatski Židovi, među njima i Licht i Schick, prijavili su se za vojnu službu kako bi branili interese Beča protiv Srbije.³¹

Deutschum, cionizam i jugoslavizam

1. prosinca 1918. proglašena je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS). Tijekom ratnih godina, teški pregovori i različita politička razmatranja prethodila

²⁹ *Židovska smotra*, br. 1 (1906-1907), 25.

³⁰ Ibid.

³¹ Ljiljana Dobrovšak i Filip Hameršak, „Croatian-Slavonian Jews in [the] First World War“, *Quest. Issues in Contemporary Jewish History* 9 (2016)

³² O povijesti prve Jugoslavije, vidjeti Holm Sundhaussen, *Geschichte Jugoslawiens* (Stuttgart: W. Kohlhammer GmbH, 1982); Dejan Djokić, *Nikola Pašić and Ante Trumbić: The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes* (London: Haus, 2010).

su tom proglašenju i predviđenom spajanju Južnih Slavena u jedinstvenu državu.³² Cionisti u južnoslavenskim zemljama izričito su pozdravili ujedinjenje i pozvali sve cioniste da budu dobri domoljubi.³³ Međutim, u posljednjim mjesecima rata i uoči službenog proglašenja nove države, oni su se uključili u intenzivne rasprave po pitanju prirode njihove uloge i mjesta u „jugoslavenskom pokretu“, kao i njihovog vlastitog nacionalnog identiteta i pozicioniranja. Trebaju li cionisti Srednje Europe usvojiti „dvoju nacionalnost“? Trebaju li se hrvatski cionisti identificirati u Jugoslaviji kao „Hrvati židovske nacionalnosti“ ili, u skladu s njemačkom paradigmom, kao „Hrvati Mojsijeve vjere“? Trebaju li kultivirati ljubav i poštovanje samo prema svojoj domovini, a istovremeno se isključivo izjašnjavati kao nacionalistički Židovi?³⁴ Takva pitanja, postavljena i raspravljena u časopisu *Židov*, novom organu cionističkog pokreta osnovanom 1917, dominirala su unutaršnjim cionističkim raspravama tijekom završne faze Habsburške monarhije. Istovremeno su i nežidovi upućivali cionistima ista pitanja. U razdoblju nacionalnih pregovaranja i pozicioniranja, antisemitski incidenti su bili u porastu u hrvatskim područjima, te su se postavljala pitanja o tome koliko su uistinu Židovi lojalni i domoljubni i kakav je njihov odnos prema jugoslavenskom pokretu.³⁵ Cionisti su izjavljivali na stranicama *Židova* da oni podupiru jugoslavenski pokret jer je održavao obećanje o jednakim pravima svojih konstitutivnih naroda. Generacija starijih Židova, tvrdili su, još uvijek govori njemački (ili mađarski) i osjeća pripadnost tom kulturnom krugu, dok je mlađa generacija po svojim stajalištima djelomično jugoslavenski orijentirana, a dijelom nenacionalna ili židovski orijentirana. Cionisti su objašnjavali da „animozitet“ prema Židovima proistječe iz činjenice da su mnogi još uvijek govorili njemački. Međutim, uvjerali su i da će Židovi koji će prihvatiti židovski nacionalizam i židovsku kulturu odbaciti tu „stranu kooptaciju“.³⁶ Tvrđili su da bi „emancipacija Židova u nacionalnom smislu“ dala jugoslavenskom pokretu daljnji zamah, navodeći i da su nacionalno orijentirani, samopouzdana Židovi pokazali da je i za njih „nacionalizam naroda nepovrediv“.³⁷ Svojom nacionalno-političkom i ekonomskom suradnjom s Jugoslavenima, oni bi također doprinijeli izgradnji Jugoslavije.³⁸ Kao rezultat tih rasprava i pravaca argumentacije oko uloge Židova u jugoslavenskom pokretu,

³³ Govori iznijeti na prvom kongresu Udruženja cionista u Jugoslaviji, koji se održao 5.-6. siječnja 1919. u Zagrebu tiskani su u *Židov*, 31. siječnja 1919, 2-11.

³⁴ Vidi raspravu između Vere Ehrlich i Mirka Krausa. Vera Ehrlich, „Dvostruka narodnost“, *Židov*, 16. siječnja 1918, 3-4; Mirko Kraus, „Dvostruka narodnost“, *Židov*, 1. veljače 1918, 3.

³⁵ „O patriotizmu naših Židova“, *Židov*, 16. travnja 1918, 8; „Antisemitizam“, *Židov*, 16. srpnja 1918, 1-2; Nikola T. [Tolnauer], „Nekoliko riječi k jugoslavenskom problemu“, *Židov*, 16. kolovoza 1918, 1-2; „Svakako samo ne hrvatski“, *Židov*, 1. listopada 1918, 1-2.

³⁶ T. [Tolnauer], „Nekoliko riječi“, 2.

³⁷ Ibid., 2.

³⁸ Ibid., 2.

cionisti su se u konačnici odlučili oko formulacije da su oni u jednakoj mjeri „nacionalistički Židovi“ i „politički Jugoslaveni“.³⁹

Međutim, unutarnje cionističko razumijevanje i odluka da se obvežu u političkom smislu novoj državi nije ponudila Židovima nikakvu zaštitu od antisemitskih optužbi i napada. Zima 1918.-1919. svjedočila je bujici antižidovskih incidenata i napada u Hrvatskoj i Slavoniji. Tisak i pojedini političari ocrnjivali su Židove kao ratne profitere, izrabljivače i one koji izbjegavaju regrutiranja u vojsku. Dodatno, ponovno su se pojavili prijekori u neposrednom poraću da su oni bili „germanizatori“.⁴⁰ Stari stereotip da su Židovi, posredstvom svojih bliskih veza s *Deutschtum*, bili agenti i podupiratelji njemačkih interesa u Jugoslaviji, ponovno je izbio na površinu.⁴¹ Uz optužbe u tisku, tu istu zimu dogodili su se i nasilni izgređi protiv Židova i njihove imovine. Bile su opustošene i uništavane kuće, poduzeća, a u nekim slučajevima čak i sinagoge. Dodatno, u proljeće 1919, započele su i deportacije „njemačkih“ Židova iz Bosne. Njima je novostvorena država uskratila jugoslavensko državljanstvo.⁴² Cionisti su odlučno protestirali protiv tih događaja i protiv određenih političkih krugova, u pozadini kojih se krilo antisemitsko raspoloženje. U svom „Memorandumu Narodnom vijeću“ i svojim strastvenim govorima na prvoj skupštini Saveza cionista u siječnju 1919, Licht se zalagao za prava jugoslavenskih Židova i protivio očitaj antisemitskoj politici u novoj državi.⁴³

Dakle, već do 1919, cionisti u novoj Jugoslaviji su riješili pitanja svoje pripadnosti i identiteta. U multinacionalnoj i multireligijskoj jugoslavenskoj državi, bilo je prikladno odlučno i otvoreno naglašavati odanost svojoj židovskoj nacionalnosti. Političko manevriranje između Srba i Hrvata ili pak pokušaj da se sagledava sebe kao „anacionalne“ u državi snažno nabijenoj u nacionalnom smislu, činilo se problematičnim. Unatoč tome, Židovi nisu, na veliko razočarenje cionista, bili u Kraljevini Jugoslaviji priznati kao nacionalnost. Ustavi iz 1921. i 1931. jamčili su Židovima njihova politička i građanska prava. Smatralo ih se vjerskom manjinom s pravom uživanja zaštite i financijske potpore od strane države. Godine 1921, bilo je otprilike 65.000 Židova u novostvorenoj jugoslavenskoj državi, a njihov broj je 1941. porastao na otprilike 75.000.⁴⁴

³⁹ „Cijonizam i jugoslavenski pokret“, *Židov*, 23. listopada 1918, 2.

⁴⁰ „Svakako samo ne hrvatski“, 2.

⁴¹ Za suvremeni pregled svih antižidovskih stereotipa i analizu optužbe da su Židovi bili njemački agenti, vidi Aleksandar Licht, „Političko opredjeljivanje“, *Židov*, 29. prosinca 1922, 1.

⁴² Marija Vulesica, „Antisemitismus in ersten Jugoslawien 1918-1941“, *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 17 (2008): 131-152.

⁴³ Vidi „Posebno izdanje prilikom 50. rođendana Aleksandra Lichta“, *Židov*, 6. travnja 1934, 7.

⁴⁴ Freidenreich, *Jews of Yugoslavia*, 56; Holm Sundhaussen, „Jugoslawien“, u *Dimension des Völkermords: Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, Wolfgang Benz (ur.) (München: Oldenburg-Verlag, 1991), 311-330, ovdje 311-312.

1920-e godine obilježila je intenzivna cionistička aktivnost u Kraljevini Jugoslaviji. Značaj *Deutschtuma*, spona s njemačkom kulturnom hemisferom, postepeno se premještao u privatnu sferu. Iako su novine na njemačkom jeziku poput *Agramer Tagblatt* (1886.-1922.) / *Zagreber Tagblatt* (1922.-1926.), *Morgenblatt* (1926.-1941.) i *Die Drau* (1869.-1938.) nastavile izlaziti u Hrvatskoj, a novine na njemačkom jeziku iz Njemačke i Austrije zadržale su svoje čitateljstvo, povezanost s *Deutschtum* u službenim organima cionističkog pokreta više nije igrala istaknutu ulogu. Usmjerenje je 1920-ih bilo na cionističkoj akciji i borbi protiv antisemitizma.

Tijekom idućih godina, cionisti su izgradili gustu mrežu lokalnih cionističkih društava i udruženja, koji su izdavali brojne časopise i brošure. Kulturni događaji i cionistički sastanci diljem zemlje davali su jasni izraz samosvjesnom židovskom nacionalizmu.⁴⁵ Liga cionista bila je utemeljena 1918, Savez židovskih vjerskih zajednica 1919, a Udruženje rabina 1923. Do kraja 1920-ih, cionisti su zauzeli vodeće pozicije u životu zajednice jugoslavenskih Židova i njihovim krovnim organizacijama.⁴⁶ Naravno, o orijentaciji židovskih zajednica i organizacija nije bilo odlučeno bez unutarnjih borbi i razlika u mišljenjima.⁴⁷ *Deutschtum* i njegov značaj za jugoslavenske Židove, međutim, više nije bio predmet rasprave i pregovora. I pored svega toga, novinski izvještaji iz Njemačke i njemačke Austrije još su se uvijek pojavljivali u cionističkom tisku. No često su ti izvještaji uključivali antisemitske događaje⁴⁸ ili cionističke aktivnosti u tim zemljama. U međuvremenu, židovski i cionistički studenti iz južnoslavenskih zemalja osiguravali su da se osobne i institucionalne veze, bez obzira na sve, ipak djelomično održe. Na primjer, južnoslavensko studentsko udruženje *Bar Giora* je još uvijek bilo aktivno u Beču i 1927.⁴⁹ Ipak, 1920-ih broj židovskih studenata iz Kraljevine Jugoslavije se smanjio, tako da je *Bar Giora* nakon dvadeset i pet godina odlučila u konačnici prekinuti s radom. Za razliku od toga, broj židovskih studenata iz Kraljevine Jugoslavije povećao se u Berlinu. Godine 1924. *Židov* je izvijestio da sve više jugoslavenskih studenata, uključujući i Židove, odlazi studirati u Berlin, a ne u Beč.⁵⁰ Berlin se, od kraja Prvog svjetskog rata, razvio u međunarodno cijenjeno središte znanosti i kulture. Među židovskim studentima iz Jugoslavije koji su slijedili taj međunarodni

⁴⁵ Ivo Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941* (Zagreb: Novi Liber, 2004), 108-124, 230-258.

⁴⁶ Loker, „Začeci i razvoj cionizma u južnoslavenskim krajevima“, 174.

⁴⁷ Freidenreich, *Jews of Yugoslavia*, 97-114, 103-104, 146-154.

⁴⁸ Na primjer, vidi „Pogromi“, *Židov*, 23. svibnja 1924, 1-2. Autor/autori su ovdje mislili na antisemitske manifestacije širom Europe. Posebno su napadali Njemačku jer je dopustila „krojačkom pomoćniku Hitleru“ (sic!) da bude toliko uspješan.

⁴⁹ Michael Agmon, „Sa članovina ‘Bar Giora’ od prije I. svjetskog rata“, *Bilten Hitahdut Oley Jugoslavije*, 30. rujna 1979.

⁵⁰ Zerning, „Židovski študenti iz Jugoslavije u Berlinu“, *Židov*, 5. siječnja 1924, 5.

trend bio je i Cvi Rothmüller, koji će kasnije postati istaknuti jugoslavenski cionist. On je u Berlinu, s nekolicinom drugih, osnovao *Gruppe jüdischer Studenten aus Jugoslawien in Berlin* (Jugoslavenski židovski studenti u Berlinu), koja je očito služila kao organizacija za samopomoć u tim ekonomski teškim vremenima.⁵¹ Nakon studija, Rothmüller je postao naročito aktivan unutar socijalističkog krila cionističkog pokreta i u radu cionističke mladeži. Teško je odrediti jesu li godine koje je proveo kao student u Berlinu imale formativni utjecaj na njegove kasnije aktivnosti kao cionista na ljevici.

Usprkos jasnog i naglašenog napora da se odvoje od *Deutschtuma*, njemački jezik ostao je važan medij diskursa u židovskim i cionističkim krugovima unutar Hrvatske tijekom međuratnog razdoblja. Komunikacija s kolegama cionistima izvan Jugoslavije odvijala se na njemačkom jeziku. Cionistički aktivisti su na ekskurzijama u Jugoslaviji držali govore na njemačkom.⁵² Te prezentacije i predavanja bili su objavljujivani u cionističkom tisku, ali sada, za razliku od razdoblja prije 1914, prevedeni su na hrvatski jezik. Također, iz autobiografija i memoara jugoslavenskih Židova jasno se vidi da im je njemački ostao blizak jezik. Njemački se učio i govorio uz pomoć privatnih učitelja u većini hrvatsko-židovskih obitelji.⁵³ Hrvatski novinar Slavko Goldstein (r. 1928.) isticao je da je njegova majka, koja je bila iz Czernowitza, znala samo njemački jezik, i stoga je sa svojom djecom govorila jedino njemački.⁵⁴ Kasnija generacija hrvatskih Židova, rođena 1920-ih, odrasla je s njemačkim jezikom i posljedično također razvila veze s njemačkom hemisferom, posebice njemačkom kulturom. Ipak, u javnosti se govorio hrvatski jezik, a osobito su cionisti nastojali izbjegavati pokazivanje bilo kakve privrženosti *Deutschtumu*, vjerujući da bi to moglo potkopati njihov nacionalno-židovski identitet. Nadalje, odvajanje od *Deutschtuma* također je podvlačilo njihovu emancipaciju od njemački orijentiranog judaizma i njihov položaj kao lojalnih, domoljubnih Jugoslavena.

Uspon nacionalsocijalizma i percepcija Deutschtuma

Emancipacija od *Deutschtuma* dosegla je nove razmjere usponom nacista na vlast u Njemačkoj 1933. I dok su cionisti (koji su bili prvenstveno iz Hrvatske) slijedili odvajanje od *Deutschtuma*, intenzivna konfrontacija i rasprava s obzirom

⁵¹ Ibid..

⁵² Nachum Goldmann, primjerice, bio je u posjetu 1924.; vidi *Židov*, 4. siječnja 1924.; Joachim Printz bio je u posjetu 1935.; vidi *Židov*, 15. studeni 1935. i *Jevrejski glas*, 15. studeni 1935.

⁵³ Osobne životne priče vidi u Jasminka Domaš Nalbantić (ur.), *Obitelj* (Zagreb: Novi Liber, 1996); Manfred Lahnstein, *Massel und Chuzpe: Wie Blanka und Rudolf den Holocaust überlebten* (Hamburg: Hoffman und Campe, 2004), 35.

⁵⁴ Slavko Goldstein, *1941: The Year that Keeps Returning* (New York: The New York Review of Books, 2013), 199.

na događaje koji su se odvijali u Njemačkoj, ipak je isticala ustrajne intelektualne veze s tim dijelom Europe. Izborni uspjeh NSDAP i njena eksplicitna antisemitska propaganda bili su važna tema za jugoslavenske cionističke aktiviste. Već 1931, a pogotovo tijekom 1932, cionisti su bili intenzivno uključeni u rasprave o nacionalsocijalistima i njihovim ciljevima. Brojni članci, izvještaji i vijesti u cionističkim medijima opisivali su i raspravljali o političkoj situaciji u Njemačkoj.⁵⁵ Godine 1932. u Jugoslaviji su započele unutarnje cionističke rasprave o primjerenoj židovskoj reakciji na uspjeh nacionalsocijalista. Nakon što su potonji došli na vlast u siječnju 1933. te rasprave postale su osnovni fokus jugoslavenskih cionista.⁵⁶

Sukob s političkom stvarnošću u Njemačkoj u konačnici je doveo do demonstrativnog i odlučnog odmaka od *Deutschtuma*, kojega se više nije poimalo kao istoznačnog s kulturom i progresom. U „Pismu iz Berlina“, objavljenom u lipnju 1932. u *Židovu*, autor izjavljuje: „Ukoliko netko još uvijek ubraja Njemačku u Zapadnu Europu, tada je taj Zapad ozbiljno u stisku propasti.“⁵⁷ *Deutschtum* je, dakle, bio i kulturna i politička referentna točka, s kojom su bili povezivani ciljevi aspekata društvenog progressa, poput demokratske slobode. Takvo poimanje *Deutschtuma*, i važnost Zapada, opisao je čelnik zagrebačkog Palestinskog ureda Robert Veith, ubrzo nakon što je pobjegao u Švicarsku u listopadu 1943. U odlomcima svojih memoara opisivao je značaj koji su „zapadnjačke demokracije“ imala za njega:

Zapadnjačko je moje obrazovanje, zapadnjačka je kultura koju sam udisao, jer Njemačka i njemački jezik koji mi je majka prenijela još su tada pripadali zapadnoj demokraciji.⁵⁸

Najkasnije 1933, ta „zapadnjačka demokracija“ i *Deutschtum*, koji su se u očima jugoslavenskih cionista bili simbiotski spojili, degenerirali su u suštinski simbol rasizma i nehumanosti.

Jugoslavenski cionisti reagirali su na uspon nacizma s raspravama o „odvažnoj“ židovskoj reakciji na antisemitizam. Koncepti poput „obrane“, „borbe“, „časti“ i „dostojanstva“ dominirali su njihovim apelima upućenima svim Židovima u Ju-

⁵⁵ Za brojne izvještaje o situaciji u Njemačkoj vidi *Židov*, 11. ožujka 1932, 1; 18. ožujka 1932, 1; 1. travnja 1932, 1; 8. srpnja 1932, 2-3; 5. kolovoza 1932, 1.

⁵⁶ O reakciji jugoslavenskih socijalista na nacionalsocijalističke politike i akcije vidi Marija Vulesica, „Formen des Widerstandes jugoslawischer Zionistinnen und Zionisten gegen die NS-Judenpolitik und den Antisemitismus 1933-1941“, u *Jüdischer Widerstand in Europa (1933-1945): Formen und Facetten*, J.H. Schoeps, Dieter Bingen i Gideon Botsch (ur.) (München: De Gruyter Oldenbourg, 2016).

⁵⁷ „Primirje u Njemačkoj. Pismo iz Berlina“, *Židov*, 24. lipnja 1932, 2.

⁵⁸ ARC. 4* 1836, Robert Veith Archive, Archives Department, National Library of Israel, Jerusalem.

goslaviji i Europi, kao i Židovima u Njemačkoj.⁵⁹ „Njemački Židovi“ ranije nisu bili zasebna referentna točka za jugoslavenske Židove. No s usponom nacista, i oni su postali fokus u jugoslavensko-cionističkoj konfrontaciji i raspravi koja se ticala alarmantnih događaja koji su se odvijali u Njemačkoj. Dok su ranije jugoslavenski cionisti pokazivali zanimanje samo za vodeće njemačke cionističke aktiviste i njihove aktivnosti, sada su usmjeravali pažnju na šire njemačko židovstvo. U njihovim očima, njemački Židovi služili su kao žarišna točka za identifikaciju, negativnu projekciju i kritiku. Oni su bili meta optužbi, zahtjeva i poziva na akciju. Jugoslavenski cionisti bili su nesumnjivo svjesni važnosti njemačkog židovstva za opći razvoj Židova u Europi. Iako su u ožujku 1932. imputirali određeno intelektualno opadanje njemačkog židovstva, u početku su izrazili svoju zabrinutost i solidarnost:

Ali i bez obzira na [trenutnu, M.V.] duhovnu kulturu njemačko-židovske zajednice, ona je materijalno i moralno važila kao snažan oslonac onim dijelovima židovstva koji su bili progonjeni i potlačeni. Stoga je opravdana naša zabrinutost za njenu budućnost i naše saučestvovanje u njenim brigama i boli.⁶⁰

U ljeto 1932. članak u cionističkom časopisu *Židov* opisao je život njemačkih Židova kao „gorak“, a njihovu budućnost kao „nesigurnu“.⁶¹ Ubrzo su prijekori bili izmiješani s izrazima zabrinutosti i tjeskobe za „njemačku braću“⁶² – pojam koji se rijetko upotrebljavao u odnosu na Židove u Njemačkoj. Najubičajenije artikulirana kritika bila je ona o asimilaciji:

Riječ „njemački Židov“ za nas je Židove vazda bila neki naročit pojam. Njemački Židov bio je Židov koji je emancipacijom i svojim velikim sposobnostima dopro do vrhova evropske kulture i koji je, osjećajući neku nadređenu svoju kulturnu poziciju, smatrao da je postigao specifičnu sintezu između židovstva i njemačkog nacionalizma. „Nijemci židovske narodnosti“ [!] – ovaj pojam postao je primjerom i uzorom za asimilatorske struje u zapadnim zemljama Evrope.⁶³

S jedne strane, cionisti su ovdje izražavali svoje divljenje prema njemačkim Židovima i njihovom kulturnom intelektualnom razvoju. S druge strane, zamjerali su im njihovu naivnost, jer su vjerovali u spajanje „židovstva“ i „njemstva“, *Judentum* i *Deutschtum*. U skladu sa svojim cionističkim samorazumijevanjem, pozivali su njemačke Židove da napuste svoje asimilacionističke stavove i preu-

⁵⁹ Vulesica, „Formen des Widerstandes“.

⁶⁰ D.S(Drago Steiner?), „Izbori u Njemačkoj“, *Židov*, 18. ožujka 1932, 1.

⁶¹ Anonymous, „Suton u Njemačkoj“, *Židov*, 8. srpnja 1932, 2-3.

⁶² Hinko Gottlieb, „Aktuelni zadaci“, *Židov*, 7. prosinca 1934, 2.

⁶³ Šlomo Löwy, „Uz izbore u Njemačkoj“, *Židov*, 3. ožujka 1933, 1.

smjere se na ponosnu i samopouzdanu cionističku orijentaciju.⁶⁴ Dokazivali su da samo izričito javno priznanje odanosti židovskoj naciji i identitetu može služiti kao sredstvo u njihovoj obrani protiv nacizma i antisemitizma. To je ostao dominantni pravac u stavu jugoslavenskih cionista sljedećih godina:

Njemačko židovstvo u većini svojoj zastalo je pred tom nemani antisemitizma ne znajući šta da radi. [...] Proces asimilacije dosad je uvijek sprječavao svako političko, gospodarsko i kulturno sjedinjavanje i jedinstveno istupanje i tako onemogućio stvaranje samopomoći i samoobrane.⁶⁵

Usvajanje *Deutschtuma* kao integralnog dijela židovskog identiteta, zaključivali su jugoslavenski cionisti, obmanuli su njemačke Židove, čineći ih sada nesposobnima da se odupru neprijateljskoj struji prevladavajućoj u Njemačkoj. U ovom slučaju, jugoslavenski cionisti koristili su njemačke cioniste kao platno za negativnu projekciju: smatrajući da su identificirali greške koje su njemački Židovi činili u prošlosti, uvjerali su sami sebe o onome što su navodno ispravno učinili. Prvo, oni su većinom prihvatili cionizam, a njemački Židovi nisu. Drugo, oslobodili su sebe od mamaca i obećanja *Deutschtuma*. Otklonom od njemačkog židovstva, oni su tako formulirali pozitivnu sliku sebe samih.

Dolazak njemačko-židovskih izbjeglica u Jugoslaviju 1933./34. predstavljao je novi izazov.⁶⁶ Lavoslav Schick, koji je bio vrlo aktivan u naporima za osiguravanje pomoći njemačkim izbjeglicama, zahtijevao je od imigranata da se distanciraju od Njemačke i njemačke kulture. U pismu Juliusu Dessaueru iz Kassela u svibnju 1933. Schick je pisao:

Ukoliko [izbjeglica, M.V.] želi doći ovdje kako bi nastavio sa svojim životom utemeljenim na njemačko-mojsijevskoj vjeri, ukoliko se želi pridružiti Njemačkom pjevačkom društvu i Udruženju gimnastičkih klubova, ili čak osnovati takvu organizaciju, predlažem da bi bilo najbolje, da se suzdrži od takvog plana i da uopće niti ne pomišlja o Jugoslaviji. Ovdašnje lokalne njemačke organizacije, naravno, nemaju u članstvu Židova niti išta žele imati s njemačko-mojsijevskom vjerom. Prema našem viđenju to je i ispravno, jer Židov ne bi smio ništa imati s takvim njemačkim udruženjima.⁶⁷

Dakle, s jedne strane, Schick je zahtijevao da njemački Židovi konačno raskinu svoje veze s *Deutschtum*. Istovremeno, on je pružio uvide u odnos između (et-

⁶⁴ „Primirje u Njemačkoj. Pismo iz Berlina“, *Židov*, 24. lipnja 1932, 2.

⁶⁵ Löwy, „Uz izbore“, 1.

⁶⁶ Otprilike 8.000 židovskih izbjeglica došlo je u Jugoslaviju 1933./1934.; te brojke nisu bile sve do nedavno propitkivane. Vidi Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 448.

⁶⁷ Lavoslav Schick Juliusu Dessaueru, 4. svibnja 1933, *Osobni arhiv Lavoslava Schicka*, R 7883a, Arhiv Nacionalne i sveučilišne knjižnice (NSK), Zagreb.

ničkih) Nijemaca i Židova u Jugoslaviji: obje manjine nisu željele niti su trebale, imati išta jedna s drugom.

Sljedećih godina Schick je diljem svijeta vodio kampanju za prevladavanje njemačkog jezika kao „kolokvijalnog jezika Židova“ i smatrao je isključivo hebrejski „jezikom židovske budućnosti“.⁶⁸ U govoru u studenom 1936. u zagrebačkoj loži B'nai Britha, pozvao je Židove na napuštanje njemačkoga jezika kao sredstva komunikacije. Iako je naglasio veliku važnost koju je njemački jezik nekoć imao za razvoj židovske književnosti i kulture, istovremeno je pozvao Židove na okretanje od njemačkog prema hebrejskom kao jeziku židovske književnosti u budućnosti.⁶⁹

Međutim, sredinom 1930-ih, niti njemački jezik niti njemačko-židovsko kulturno nasljeđe nisu tako jednostavno mogli biti odbačeni. S povećanom prisutnošću njemačkih izbjeglica (i izbjeglica iz Srednje Europe) u velikim gradovima poput Zagreba, *Deutschtum* je ponovno bio primjetan i fizički bliže nego ranije. Ova pojačana prisutnost ponukala je određene snage neprijateljske prema Židovima, uključujući političare poput senatora Ivana Majstorovića, da prokazuju Židove kao agente njemačke kulture i stoga „germanizatore“ u Jugoslaviji. Još jednom je na površinu izbio stari stereotip da su Židovi bili agenti njemačkog „Drang nach Osten“ (Prodora na istok).

Događaji u Njemačkoj, i vidljivost njemačkih Židova na ulicama, vodili su situaciji u kojoj su cionisti još žustrije zahtijevali da se Židovi otklone od *Deutschtum* – kao što je Schick isticao u svojim primjedbama. Istovremeno, oni su se također nadali da će uvjeriti Židove da se okupe i prihvate cionističku viziju, pozivajući izbjeglice da prigrle cionizam, hebrejski jezik, a onda, posljedično, i da emigriraju u Palestinu. Međutim, ti pozivi i rasprave su se utišali kako se politička situacija za sve Židove u Srednjoj Europi pogoršala tijekom 1930-ih. Cionisti su sve više bili uključeni u spašavanje Židova u Srednjoj Europi, a mnogo manje u intelektualne i emocionalne rasprave i sukobe u vezi s pitanjem značaja *Deutschtum*. Izdanci antisemitskih i nacionalsocijalističkih politika postali su primjetni i u Jugoslaviji prema kraju 1930-ih, a eksplicitno antižidovski zakoni doneseni su u rujnu i listopadu 1940. Unatoč činjenici da su se jugoslavenski cionisti jasno otklonili i distancirali od *Deutschtum*, u konačnici su ipak bili isključeni kao tuđinci, autsajderi koji nisu pripadali slavenskom društvu. Tijekom 1930-ih, krvožedna ideologija u čije ime su milijuni diljem Europe bili ubijeni pristigla je iz Njemačke. Otprilike 80% jugoslavenskog židovstva postalo je žrtvom njemačkog okupatora i njegovih lokalnih saveznika između 1941. i 1945.

⁶⁸ Lavoslav Schick, „Jevrejski jezik nije mrtav jezik“, *Židov*, 27. rujna 1935, 9.

⁶⁹ *Građa za židovsku povijest 1918.-1945*, Fond 1551, Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb.

Završno razmatranje o Deuschtummu

Za vrijeme suđenja Eichmannu u Jeruzalemu 1961, dva svjedoka – Aleksander Arnon i Hinko Salz – svjedočili su o antižidovskim mjerama u Jugoslaviji nakon invazije njemačkih oružanih snaga u travnju 1941. Obojica su potjecala iz Jugoslavije, a iako su u vrijeme suđenja već dugo živjeli u Izraelu, svjedočili su na njemačkom jeziku. Čak i nakon iskustva Holokausta, njemački jezik ostao im je toliko blizak da su se osjećali sigurnijim rabiti ga na sudskom svjedočenju nego govoriti razgovornim jezikom koji su upotrebljavali u Izraelu.⁷⁰

Dugo nakon završetka Drugog svjetskog rata, pojedinci iz Hrvatske koji su preživjeli Holokaust također nisu smatrali emocionalnom proturječnošću upotrebljavanje njemačkog jezika. Progon i ubijanje europskog židovstva od strane njemačkih nacionalsocijalista i njihovih saveznika u Europi mnoge koji su preživjeli Holokaust odvojilo je od *njihovog* njemačkog jezika i naklonosti prema njemačkoj kulturi. Bivši židovski stanovnici Zagreba Zeev Milo (Vladimir Müller, 1922.) i njegova žena Tamar preživjeli su Holokaust i emigrirali u Izrael 1949./1950. Kod kuće i sa svojom djecom, govorili su hrvatski. Kada su ranih 1990-ih, nakon što se Hrvatska odvojila od Jugoslavije, posjetili grad u kojemu su nekoć živjeli, bili su izrazito uzrujani nacionalističkom retorikom i ustaškim simbolima koji su se ponovno počeli pojavljivati u javnoj sferi. Kao oblik protesta protiv toga, odlučili su od tada više međusobno ne razgovarati na hrvatskom, nego na njemačkom jeziku.⁷¹ Iako su oboje tada već bili u podmakloj dobi, a njihova aktivna upotreba njemačkog je sezala daleko u prošlost, očito su ipak prilično lagano uspjeli reaktivirati svoju vještinu upotrebe njemačkog jezika.

U travnju 2013, hrvatski novinar i preživjela žrtva Holokausta Slavko Goldstein, bio je pozvan u Berlin na konferenciju o židovskom otporu u Europi 1933.-1941, koju je organizirao Centar Moses Mendelssohn iz Potsdama. Govorio je na savršenom njemačkom o svom životu i vremenu provedenom u jugoslavenskim partizanima. Tijekom posjeta Hrvatskoj u okviru ekskurzije sa studentima Centra za istraživanje antisemitizma, Tehničkog sveučilišta u Berlinu, autorica ove studije susrela se sa sličnim slučajem. U Židovskoj općini Zagreb, grupa se sastala s umirovljenim sveučilišnim profesorom Borisom Braunom (r. 1920.). I on je iznio svoju životnu priču na tečnom njemačkom.

Milo, Goldstein i Braun također dijele porijeklo svog rođenja u Hrvatskoj 1920-ih, tada dijelu Kraljevine Jugoslavije, u obiteljima koje su održavale snažnu vezu s kulturom njemačkog govornog područja. Roditelji su im dali primjer za njihove vlastite živote, pružajući im priliku za prisnan pristup njemačkom jeziku

⁷⁰ The Nizkor Project, „The Adolf Eichmann Trial, Session 46“, May 19, 1961, <http://www.nizkor.org/hweb/people/e/eichmann-adolf/transcripts/Sessions/Session-046-01.html>

⁷¹ Opisi iz osobnog razgovora vođenog u Berlinu u svibnju 2007.

i kulturi, *Deushtumu*. Međutim, oni također dijele činjenicu da nisu prenijeli tu istu naklonost i vezu s *Deushtum* vlastitoj djeci. Razlozi su očiti. Nakon iskustva Holokausta, koji je ponikao iz politike nacionalsocijalista u Njemačkoj, *Deushtum* je kao koncepcija kulture i napretka sam sebe diskvalificirao. Nijemci i njihovi saveznici u Europi bili su ti koji su progonili Židove i ubili mnoge njihove rođake. Najkasnije nakon 1945, ako ne i ranije, *Deushtum* kao takav, upakiravanje njemačkog jezika s visoko cijenjenom intelektualnom kulturom, izgubio je svoju referentnost i privlačnu moć za Židove izvan Njemačke i njemačko-austrijskih područja. U njemačkom jeziku, ili prije u njegovoj rijetkoj upotrebi, leži skriveno nešto nalik neopterećenom sjećanju na vrijeme njihova djetinjstva i mladosti. To se može oprimjeriti na slučaju preživjelih žrtava Holokausta, poput onih spomenutih ovdje, koji bez obzira na sve još uvijek bez napora govore njemački. Za njih to odražava vrijeme u kojemu su mogli kultivirati i njegovati *Deushtum* u privatnom prostoru sa svojim obiteljima. Vrijeme u kojemu je *Deushtum* još uvijek predstavljao i obećavao ljudski kulturni napredak i orijentaciju.

Preveo s engleskog Filip Tomić

Izvornik: „An Ambivalent Relationship: The Yugoslav Zionists and Their Perception of ‘Germanness,’ Germany, and the German Jews at the Beginning of the Twentieth Century“, u Tobias Grill (ur.), *Jews and Germans in Eastern Europe: Shared and Comparative Histories* (Berlin/Boston: De Gruyter, 2018), 177-198.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

54

BROJ 1

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase sans-serif font.

ZAGREB 2022.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 54, broj 1

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Domagoj Tončinić

Glavna urednica / Editor-in-Chief

Inga Vilogorac Brčić

Izvršna urednica / Executive Editor

Kornelija Jurin Starčević

Gost urednik / Guest Editor

Branimir Janković

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Filip Šimetin Šegvić (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history),
Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien), Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz), Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj), Nade Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd), Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

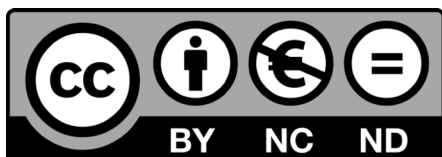
Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrčak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

DOI: 10.17234/RadoviZHP.54

Djelo je objavljeno pod uvjetima Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodne javne licence (CC-BY-NC-ND) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.